

ՀԱՅԵՐԱՆՈՒԹԵԼՆ ՏԵՂԸ ԳԻՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՁԵՐՔՈՒՄ

ՊՐՈՖ. Ի. Գ. ՕՐԵԱՆՍԿԻ

(Շարունակութիւն)։

Մեզանից իւրաքանչիւրի ամենօրեայ կեանքը լի է այնպիսի օրինակներով, երբ մեր ուշադրութիւնը կեդրոնացնելով որ և է մտքի վրայ, դադարում և չենք նկատում ինչ որ մեր շուրջն է կատարւում. — չենք տեսնում ու չենք լսում։ Այդ երևոյթը նրանով է բացատրւում, որ մեր գիտակցութեան մէջ տեղ չկայ միաժամանակ մի քանի պայծառ մտապատկերների համար, և երբ մեր գիտակցութիւնը զբաղուած է, կամ ինչպէս սովորաբար ասում են, կեդրոնացած է որ և է մտապատկերի կամ մտքի վրայ, մի ուրիշն այնտեղ ծնունդ առնել չի կարող։

Մեր գիտակցութեան շրջանակի այդպիսի սահմանափակ դրութիւնը ստեղծում է գիտակցական երևոյթների մեծամեծ խմբերի կազմակերպութեան դէմ արգելք, և թէև խանգարում է գիտակցութեան բաժան մօմէնտների ձուլուելու գործողութիւնը, սակայն հէնց դրանով է պահպանւում հոգեկան աշխարհի երևոյթների բաժան դրութիւնը, Վերև մատնանշած միջոցների շնորհիւ արտաքին աշխարհից իւրացնելիք երևոյթների բաժան դրութիւնը վերացւում է, այն ինչ հոգեկան աշխարհում այդ դրութիւնը մնում է որպէս տիրող սկզբունք։

Ըստ երևոյթին դոյութիւն ունի շատ սերտ մի կապ հոգեկան աշխարհի մեր մատնանշած առանձնայատկութեան՝ մեր գիտակցութեան ծաւալի սահմանափակ դրութեան և գիտակցութեան բաժան երևոյթների անկայունութեան մէջ։ Գիտակցութեան ծաւալի սահմանափակ դրութիւնը՝ անկայունութեան նման անշուշտ կապ ունի մեր ուղեղի գործունէութեան ֆիզիօլօգիական պայմանների հետ։ Յայտնի բնագէտների կարծիքով գոնէ տեսողութեան և լսողութեան մտապատկերների համար գի-

տակցութեան շրջանակի սահմանափակ գրութիւնը պայմանաւորուած է նրանով, որ գիտակցութեան կեդրոնացման ժամանակ գրգռուած են նեարդային կեդրոնների և զգայարանների որոշ տեղերը: Գիտակցութեան ծաւալն էլ զանազան անձանց մօտ և տարբեր ֆիզիոլոգիական պայմաններում ներկայացնում է անհաստատական աչքի ընկնող տարբեր աստիճաններ (տատանումներ):

Վարժութիւնը այստեղ էլ զգալի ազդեցութիւն է ունենում: մարդիկ, որոնք իրենց ուշադրութիւնը միշտ մարդում են որոշ ուղղութեամբ, գիտակցութեան ծաւալը զգալի կերպով ընդարձակում է՝ օրնկ, երաժիշտները ընդունակ չեն միաժամանակ ըմբռնելու շատ բարդ մեղեդին և նկատելու բազմաթիւ ձայներից իւրաքանչիւրի շեղումն ըստ յատկութեան:

Տեսողական մտապատկերների վերաբերութեամբ գիտակցութեան ծաւալի ընդարձակման որպէս պայծառ ապացոյց կարող են ծառայել յայտնի շախմատ խաղացողները, որոնց գիտութիւնը ամենից առաջ հիմնուած է գիտակցութեան տեսողութեան շրջանում բարդ դասաւորութիւններ համադրելու և այդ խմբերը գիտակցութեան մէջ պահպանելու մէջ:

Ժառանգականութեան շնորհիւ գիտակցութեան ծաւալի այդ աստիճանական զարգացումն կարող է անցնել սերնդէ սերունդ և պայծառանալ ցեղերի մէջ: Գիտակցութեան ծաւալի այդպիսի ընդարձակումն իւր կարգին պէտք է կապուած լինի ամբողջ մտաւոր գործիքի զգալի զարգացման հետ և պէտք է աղբիւր դառնայ բարձր ընդունակութեանց: Կը փորձենք գիտակցութեան այդ երկու հիմնական յատկութիւնները՝ նրա անկայունութիւնն ու ծաւալի սահմանափակութիւնը կապել միևնոյն սկզբունքի հետ:

Գիտակցութեան իւրաքանչիւր երևոյթի անկայունութիւնը կարող է կախուած լինել հոգեկան կեանքի բաժան տարրերի դադանի կռուից, որոնցից իւրաքանչիւրը ձգտում է անցնել գիտակցութեան շրջանակը:

Այդպիսի կռուի գոյութիւնը ապացուցում է ինքնադիտողութեան բազմաթիւ փաստերով: Երբեմն՝ գիտակցութեան շրջանակից աւելի ուժեղ մտապատկերներով հալածուած թոյլ տալաւորութիւնը՝ շրջապատող միջավայրերից օժանդակութիւն ստանալով՝ այն աստիճան ուժեղանում է, որ նորից յաղթանակ է տանում իւր հակառակորդների դէմ, որոնք տեղ էին գրաւում գիտակցութեան մէջ, հալածում է նրանց այդտեղից և ինքն է բռնում նրանց տեղը: Բայց դժուար չէ նկատել, որ գիտակցութեան ծաւալի սահմանափակութիւնը նոյնպէս ցոյց է տալիս հոգեկան աշխարհի զանազան մտապատկերների փոխադարձ կռիւը, որոնք ձգտում են նուաճել գիտակցութեան շրջանակը: Արդէն հին գիտողները նկատել են այն փաստը, որ երբ մտապատկերը կամ զգացմունքը թափանցում են գիտակցութեան շրջանակը, իսկոյն այն տեղից վանում են այն բոլորը, ինչ որ այնտեղ կար առաջուց և արգելք են հանդիսանում ուրիշ տալաւորութիւնների նոյն շրջանակը ներս թափանցելուն:

Մտապատկերների այս կռիւը գիտակցութեան մէջ, որ փոխադարձ արգելք է հանդիսանում նրանցից մի մասի միւսների վրայ ազդելուն, շատ գեղեցիկ կերպով նկարագրել է Հերբարտը, որը նոյն իսկ փորձում էր այդպիսի փոխազդեցութեան օրէնքներ և տարազներ (ֆօրմալաներ) գտնել:

Ուշադրութեան և նրա ֆիզիօլոգիական յատկութիւնների ուսումնասիրութիւնը պարզեց նրա մէջ այն առանձնապատկութիւնը, որ ուշադրութեան իւրաքանչիւր գործողութիւնը բաղկացած է երկու հակառակ մոմէնտներից՝ մի կողմից հոգեբանական որոշ գործողութեան՝ մտապատկերի, մտքի կամ կամքի ձգտման վրայ կեդրոնացած ուշադրութիւնից՝ որը ձգտում է վերարտադրել այդ գործողութիւնը գիտակցութեան շրջանակում, միւս կողմից հէնց նոյն ուշադրութիւնը ճնշում է, թուլացնում նեարդային և հոգեբանական միւս գործողութիւնները, կասեցնում է նրանց մուտքը գիտակցութեան մէջ և թու-

լացնում՝ այն տպաւորութիւններ գիտակցելու աստիճանը, որոնք դրանից առաջ գտնուում էին այնտեղ։ Ուրեմն հոգեբանական երեոյթների գիտակցութեան մէջ թափանցելու կռիւը, կռիւ այն երեոյթների մէջ, որոնք արդէն թափանցել են գիտակցութեան մէջ, կազմում է գիտակցութեան անկայունութեան և նրա ծաւալի սահմանափակութեան պատճառը։

Գիտակցութեան տիրանալու կռիւը — ահա այն յատուկ հիմունքը, որը բնորոշում է գիտակցութեան երեոյթների ամբողջ աշխարհը։

Կրկին մի քայլ անենք մեր գիտակցութեան մէջ։

Այն բոլորը, ինչ որ ասուեց նախընթաց վերլուծութեան մէջ գիտակցութեան մասին, վերաբերում է ինքնագիտակցութեան, այսինքն սեփական անձը գիտակցելուն։ Եւ թէպէտ մարդակազմութեան գիտութիւնը դեռ չի յայտնագործել ինքնագիտակցութեան կազմութիւնը, բայց բազմաթիւ հիմունքներ կան կարծելու, որ վերոյիշեալ ամբողջ կռիւը կայացնում է «ինքնագիտակցութեան» համար մղուած պայքարի մէջ, ուրիշ խօսքով՝ որ և է մտապատկերի «ես»ի հետ լիակատար ձուլուիլը ներկայացնում է վերին աստիճանի անկայուն դրութիւն, որի համար անհրաժեշտ է ֆիզիոլոգիական մեզ անյայտ որոշ պայմանների առանձին զուգակցութիւն։ Այդ անկայունութեան պատճառով մեր գիտակցութեան մէջ կարող են մնալ մի կամ մի քանի մտապատկերներ՝ այն էլ շատ կարճ ժամանակով։ Այստեղից է առաջ գալիս մտապատկերների անընդհատ փոփոխութիւնն ու իրար յաջորդելը, որոնք ժամանակաւորապէս ձուլւում են «ես»ի հետ և այդ պատճառով թափանցում գիտակցութեան շրջանակը, ահա այստեղից է առաջ գալիս զանազան մտապատկերների մշտական կռիւը ինքնագիտակցութեան համար։

Մեր վերլուծութիւնը մեզ հասցրեց միանգամայն անսպասելի եզրակացութեան՝ որ գիտակցութեան սովորական առանձնայատկութիւնների մի ամբողջ շարքը — ինչպէս օրինակ նրա անկայութիւնը, նրա ծաւալի սահ-

մանտիակութիւնը և կռուի սկիզբը, վերջի վերջոյ հանգ-
չում են մի աղբիւրի՝ գիտակցական իւրաքանչիւր երեւ-
ւոյթի անխզելի կապի մեր անձնաւորութեան՝ մեր «եսի»
հետ։ Անհատականութիւն և անձնականութիւն—ահա գի-
տակցութեան ամբողջ աշխարհի այլին ու քէն՝ նրա ամ-
բողջական և իւրաքանչիւր մասնակի երեւոյթի մէջ։

Գիտակցութեան անձնական և անհատական բնաւո-
րութիւնից է առաջ գալիս այն նշանաւոր առանձնայատու-
կութեանց ամբողջ շարքը, որոնցով գիտակցութիւնը տար-
բերւում է ֆիզիքական աշխարհից։

Բնական աշխարհը մարդուս մտքին, նրա կուլտուրա-
կան զարգացման զանազան աստիճաններում ներկայանում
է որպէս բաժան երեւոյթների փոխադարձ խիստ կապի և
օրէնքի թագաւորութիւն։

Դա անխուսափելիօրէն առաջ է գալիս նրանից, որ
արտաքին աշխարհը մեզ երեւում է կապակցած, անընդ-
հատ մի ամբողջութիւն, որտեղ մինն անցնում է միւսի,
որտեղ իւրաքանչիւր երեւոյթը մի օղակ է մեծ շղթայի և
մասնիկ մի մեծ ամբողջութեան։ Ընդհատումների և դա-
տարկ տարածութիւնների բացակայութիւնը բաժան առար-
կաների և երեւոյթների մէջ՝ մարդուս մտքի մէջ բնակա-
նաբար առաջ է բերում այն համոզմունքը, որ արտաքին
բնութեան մէջ ամեն ինչ կապուած է փոխադարձութեան
մի երեւոյթից առաջ է գալիս միւսը և ինքն էլ կախումն
ունի կամ ծագում է միւսից։ Ահա այս է պատճառական
կապի և օրէնքի թագաւորութեան ծագման աղբիւրը։

Այլ է մեր գիտակցութեան աշխարհում։ Գիտակցու-
թեան բաժան մօմէնտների հատուածականութիւնը, նրանց
կղզիացած լինելը, փոխանցման բացակայութիւնը, անկա-
յունութիւնը, նրանց յանկարծական յայտնուիլը գիտակ-
ցութեան մէջ, ուր նրանք յաճախ դուրս են լողում առանց
արտաքին պատճառի, նրանց նոյնքան յանկարծական
չքանալը մեր գիտակցութեան շրջանակից, մեզ համար
հասկանալի կապակցականութեան բացակայութիւնը՝ որ-
պէս ներկայ վայրկեանին, այնպէս էլ նրանց ամբողջ տե-

ւողութեան ժամանակ, նրանց ըստ ցանկութեան նորէն դուրս կոչելու համոզման բացակայութիւնը, վերջապէս նրանց անխղիւր կապը մեր անհատականութեան հետ — այս բոլորը մեր գիտակցութեան աշխարհը դարձնում է ինչ որ դեռ մեզ անհասկանալի ոյժերի խաղասպարէզ։

Փոխանակ օրէնքի և պատճառական կապի՝ մենք այնտեղ տրամադիր ենք տեսնել «պատահականութեան» խաղ, «կամայականութիւն», որն ուրիշ բան չի արտայայտում, քան օրէնքի և պատճառական կապակցութեան բացակայութիւն։

Մարդկային միտքը բնականաբար չի կարող հանդիստ մնալ այդպիսի բացասական վճիռ տալուց. միշտ աչքի առաջ ունենալով մեզ շրջապատող բնութիւնը, որտեղ իւրաքանչիւր նոր քայլը մեր առաջ բաց է անում օրէնքի և պատճառական կապակցութեան տիրապետութիւն, մարդս որոնում և գտնում է օրինականութեան և պատճառական կապակցութեան հետքեր նաև գիտակցութեան իւր ներքին աշխարհում։ Գտնելով այդ հետքերը իւր ինքնագիտակցութեան անմիջական շաւղին, մարդս այստեղ էլ փորձում է ճշմարտութեան մօտենալ կողմնակի ճանապարհով, ուսումնասիրելով մարդկային հոգու արտաքին արտայայտութիւնները, մարդկային հոգու արդիւնքները։ Այս դէպքում էլ, ինչպէս և ուրիշ բոլոր կէտերում, որտեղ անհատական գիտակցութեան ձայնը բաւական չէ ճշմարտութիւն հասկանալու, մարդս դիմում է հոգեկան երևոյթների հասկանալու ամենաուժեղ զէնքի՝ — ուրիշ մարդկանց հաւաքական հոգեկան կեանքի դիտողութեան։

Դիտելով այլ մարդկանց հոգեկան կեանքի բազմատեսակ արտայայտութիւնները, մենք զգալի չափով ազատւում ենք մեր սեփական գիտակցութեան խաբուսիկ և կցկտուր ցուցումներից և այստեղ էլ մեր առաջ հանդէս են գալիս օրէնքի և պատճառական կապի նոյն սկզբունքները իշխանութեան հետքեր, որոնց մենք հանդիպում ենք ֆիզիքական աշխարհում։

Այդ ճանապարհը դանդաղ է և դժուարին: Մարդկութեան մտաւոր զարգացման ամբողջ պատմութիւնը պատկերացնում է այդ երկու տրամագրութեան կռիւը՝ որոնցից մինը ծագում է անմիջական ինքնագիտակցութեան ձայնից, իսկ միւսը հետեւանք է այլ մարդկանց հոգեկան աշխատանքի և գիտակցական կեանքի առարկայական դիտողութեան: Առաջին տրամագրութիւնը ծնունդ է տալիս ցնորքների մի ամբողջ շրջանի, որոնք ահագին դեր են կատարում մարդու ընկերվարական կեանքում — այդպէս է մեծ և գուցէ յաւիտենական ցնորքը «կամքի ազատութեան» մասին, ցնորք, որը քաղարկում է այն իրողութիւնը, որ մեր անմիջական ինքնագիտողութիւնը մեր սեփական գիտակցութեան մէջ երեւան չի հանում մեր ցանկութիւնների և դրդիչների պատճառական կապը մեզանից դուրս եղած երևոյթների կամ պատճառների հետ:

Ճիշտ է, այժմս աւելի քան երբ և իցէ ժամանակակից մարդկութիւնը անցնում է նոր՝ աւելի առարկայական (օբեկտիւ) հայեացքների մշակելու մի շրջան այդ խնդրի մասին, օրէցօր անհատական ցնորաբանութիւնը տեղի է տալիս աւելի օբեկտիւ հայեացքների: Հաւատը դէպի կամայականութիւն, որը կամքի ազատութիւն է կոչւում, տեղի է տալիս այն համոզման, որ մեր վճիռների և ձրգտումների մէջ թագաւորում է օրէնք և պատճառական կապը: Սակայն չենք կարող մեզանից ծածկել, որ այս մասում մարդկութեան մեծամասնութիւնը դեռ կանգնած է նախնական աստիճանի վրայ և դեռ չի հասել այն դադափարի, որ հոգեկան աշխարհը կառավարւում է նոյնքան օրոշ և անփոփոխ օրէնքներով, ինչպէս և ֆիզիքական՝ շօշափելի աշխարհը:

Ղեկավարուելով աստիճանական զարգացման տեսակէտով, նկատելով մարդկային ցեղի բնութեան զարգացման մէջ նոյնքան անշեղ կատարելագործութիւն, ինչպէս և ֆիզիքական աշխարհում, մենք կարող ենք յոյս տածել, որ մարդու իրեն հոգեկան աշխարհի մէջ թափան-

ցելու ընդունակութիւնը, նրա՝ գիտակցութեան տարբեր երևոյթները և մոմէնաների միջի փոխադարձ կապը հասկանալու գիտութիւնը աստիճանաբար և անընդհատ կաճի և կը դարդանայ, հետեւելով՝ թէկուզ դանդաղ, մարդուս յառաջադիմութեան և շրջապատող բնութիւնը հասկանալու նրա միշտ աճող ընդունակութեան:

Իսկ առ այժմս պէտք է չմոռանանք այն անվիճելի հանգամանքը, որ ֆիզիոլոգիական և հոգեբանական բազմաթիւ առանձնայատկութիւնների շնորհիւ՝ մեր անմիջական գիտակցութեան մէջ քննուող հոգեկան աշխարհը մեծ ընդդիմադրութիւն է ցոյց տալիս իւր վերաբերութեամբ էլ գործադրելու իւրաքանչիւր գիտութեան հիմնական սկզբունքը՝ պատճառական կապակցութեան օրէնքը:

Մեզ շրջապատող աշխարհի բոլոր առարկաներն ու երևոյթները մենք պատկերացնում ենք դասաւորուած տարածութեան մէջ, որոնք կատարւում են ժամանակի ընթացքում. առարկաները փոխում են իրենց դիրքն ու ձևը՝ այդ նշանակում է, որ փոփոխւում է նրանց տարածութիւնը, փոփոխւում նրանց գծերը: Դէպքերն իրարից բաժանուած են ժամանակի որոշ տեղողութեամբ: Մեզ համար ամբողջ արտաքին աշխարհը առարկաներով և նրանց շարժման ուրուագծերով լեցուն մի տարածութիւն է: Սակայն արտաքին աշխարհը մենք կարող ենք երևակայել առանց ժամանակի, իւրաքանչիւր վայրկեանում վերցրած աշխարհը ըմբռնելու համար հարկաւոր է մի միայն տարածութիւն, առանց որոյ մենք չենք կարող երևակայել, որ մեզանից դուրս գոյութիւն ունի որ և է առարկայ, մանաւանդ բազմաթիւ առարկաներ:

Նոյն իսկ շարժումը կարելի է ենթադրել առանց ժամանակի: Եթէ մեզ շրջապատող բնութեան բոլոր երևոյթները սահմանափակուէին մի միայն շարժմամբ, միայն ձևերը փոփոխելով, որ նոյն ուրուագծերի փոփոխութիւն է, աշխարհը կարելի կլինէր երևակայել առանց ժամանակի:

Ուրեմն սրտեղից է ծագում ժամանակի մասին գաղափարը, որը մեր գիտակցութեան մէջ ձուլուած է ար-

տաքին աշխարհի պատկերացման հետ և ձուլուած այնպէս, որ վերջինս մեզ արտաքոյ ժամանակի անհասկանալի է թւում: Այդ կարելի է ասել մանաւանդ շարժման մասին, որը նոյն իսկ գիտնականների, մատիմատիկոսների աչքում անհասկանալի է թւում:

Այդ հարցի պատասխանը մեզ տալիս է մեր գիտակցութեան վերլուծութիւնը: Ինչպէս որ տարածութիւնը արտաքին աշխարհի մասին հասկացողութիւնն ունենալու անպայման անհրաժեշտ տարրն է, այնպէս էլ ժամանակը ներկայացնում է այն տարրը, առանց որոյ անհասկանալի է մեր գիտակցութեան մէջ որ և է երեւոյթի գոյութիւնը:

Կարիք չկայ ապացուցանելու, որ մեր ներքին աշխարհն ու գիտակցութիւնը կարիք չունին տարածութեան գաղափարի: Երբ մենք գտնուում ենք բազմաթիւ տպաւորութիւնների ներքոյ, զգում մտքերի հոսանք, գիտութեանց աւելի մեծ պաշար ունինք, յիշողութեամբ մենք այդ բոլորը կարող ենք դուրս կոչել գիտակցութեան մէջ, միանգամայն զանց առնելով տարածութեան գոյութիւնը:

Դրա փոխարէն մենք մեր գիտակցութեանց մէջ կատարուող երեւոյթները գնահատելիս՝ երբէք չենք կարող առաջնորդուել առանց ժամանակ երեւակայելու: Գիտակցութեան շրջանը զանազան զգացմունքների և մտապատկերների կռուի դաշտն է հոգեբանական այն երեւոյթների հետ, որոնք ձգտում են տիրանալ գիտակցութեան շրջանակին: Հէնց որ մի մտապատկեր մուտք է գործում գիտակցութեան մէջ, իսկոյն հալածում է այնտեղ եղածը:

Ո՞րքայնք այդ երկու մտապատկերներն ըմբռնում ենք՝ մինը որպէս նախընթաց, միւսը որպէս յետորդ՝ որպէս յաջորդող գիտակցութեան շրջանում: Նրանցից մինը այնտեղ էր գտնուում նախքան, միւսը յետոյ, նրանց փոխադարձ կապը մեզ հասկանալի է որպէս ժամանակի տեղութիւն՝ հոսանք: Եւ այն բոլորը, ինչ որ կատարւում է գիտակցութեան մէջ, մենք այլապէս չենք կարող ըմբռնել և հասկանալ քան որպէս ժամանակի ընթացքում դասաւորուած՝ — ըստ ժամանակի զետեղուած:

Եւ ինչպէս որ արտաքին աշխարհի առարկաների դասաւորութեան մէջ իւրաքանչիւր փոփոխութիւն մեղ ներկայանում է որպէս շարժում, այնպէս էլ իւրաքանչիւր ձեւափոխութիւն, ամեն մի նոր բան, որը կատարւում է գիտակցութեան մէջ. մենք ըմբռնում ենք որպէս փոփոխութիւն: Փոփոխութիւնը գիտակցութեան ըստ ժամանակի շարժումն է. շարժումը բնութեան տարածական երևոյթների փոփոխութիւն է. Գիտակցութեան մէջ կատարուած փոփոխութիւնը համապատասխանում է բնութեան մէջ կատարուող շարժման: Եւ ճիշտ այն ձևով, ինչպէս որ տարածութեան մասին հասկացողութիւնը կազմակերպուել է շարժման տպաւորութիւնից, նոյն ձևով էլ ժամանակի գաղափարը գլխաւորապէս մշակուել է գիտակցութեան մէջ կատարուող փոփոխութիւններից:

Ժամանակն այն ներքին միջոցն է, որը հարկաւոր է գիտակցութեան երևոյթները՝ հէնց գիտակցութեան մէջ զետեղելու համար, ճիշտ այնպէս, ինչպէս որ տարածութիւնը այն արտաքին միջավայրն է, որտեղ՝ թէ մտքով և թէ տեսողապէս մենք զետեղում ենք մեղ շրջապատող ֆիզիքական աշխարհի պատկերները:

Ինչպէս որ առանց տարածութեան չի կարելի մտածել և երևակայել արտաքին բնութիւնը, այնպէս էլ առանց ժամանակի մասին հասկացողութեան չի կարելի մտածել սեփական ներքին գիտակցութեան մասին: Այդ մտքով յաւիտեան կը մնայ Կանտի մեծ ծառայութիւնը, որը կարողացաւ բաժանել տարածութեան և ժամանակի մասին հասկացողութիւնը և ճանաչել նրանց մէջ մեր մտածողութեան՝ կամ աւելի ճիշտն ասած, մեր ըմբռնողութեան երկու հիմնական ձևեր:

Կանտն այդ հասկացողութիւններն ընդունում էր որպէս ստորագրութիւններ, այսինքն բնածին ձևեր, որոնք գիտակցելու պրոցէսի նախընթաց են: Կանտի կարծիքով տարածութեան և ժամանակի մասին հասկացողութիւնը հանգիստանում է արտաքին և ներքին փորձերից առաջ նախապատրաստուած, որը միայն լրացնում է այդ ձևերը:

Մարդկային հոգու բնութեան և գիտակցութեան զարգացման յատկութիւնների մասին մեր ունեցած գիտութեան ներկայ կացութեամբ, մենք ի հարկէ չենք կարող մնալ նոյն հայեցակէտի վրայ, որի վրայ կանգնած էր Կանտը:

Նախ և առաջ մենք այլ ևս չենք ընդունում մտքի որ և է ձևերի գոյութիւնը վերջինիցս դուրս, ինչպէս որ չենք խօսում որ և է վերացական գիտակցութեան մասին, այլ գիտակցութիւն ասելով միշտ ըմբռնում ենք որոշ, փոքրիշատէ թանձրացեալ կամ հասկանալի բովանդակութիւն:

Նոյն ձևով մենք չենք ընդունում որ և է, թէկուզ ամենաընդհանուր հասկացողութեանց կանխածագումն, հետևապէս և չենք կարող ընդունել, որ տարածութեան և ժամանակի մասին հասկացողութիւնները կարողանային առաջ դալ առանց մարդկային փորձառութեան մասնակցութեան:

Մարդկային մտքի վերջին յիսուն տարուայ ընթացքում ձեռք բերած ամենադճնահատելի գանձն է ֆիզիքական բնութեան բոլոր երևոյթների մէջ աստիճանական զարգացման ընթացքի ըմբռնողութիւնը և նոյն այդ օրէնքի գործադրութեան ճիգը հոգեկան աշխարհի և գիտակցութեան երևոյթների վերաբերութեամբ:

Այդ աստիճանական զարգացման ուղղութեան՝ էվոլյուցիայի ազդեցութեամբ՝ տարածութեան և ժամանակի գաղափարների ծագման խնդիրը նոր ուղղութիւն ստացաւ՝ գենետիքական սկզբնաւորական: Մենք այդ երկու հասկացողութիւններն այլ ևս անշարժ մեծութիւններ չենք ընդունում, այլ ձգտում ենք՝ նախ թափանցել նրանց ծագման գաղանիքի մէջ, ուսումնասիրում ենք նրանց ծագման բնական և հոգեբանական պատճառները, երկրորդ, որ առանձնակի մեծ նշանակութիւն ունի և այն էլ զուտ գործնական, մենք ընդունում ենք այդ մտապատկերների ապագայ ձևափոխութիւնը: